

SÜNNİ PARADİGMAYA ÇAĞDAŞ BİR NEFES: İSLAM HUKUKU ARAŞTIRMALARI AÇISINDAN MUHAMMED HAMİDULLAH

Ahmet Yaman
Doç.Dr., Selçuk Ü. İlahiyat F.
ayaman@selcuk.edu.tr

"İster irki ister ideolojik esaslara istinat etsin,
bir millete hayatiyet veren şey, ancak hukuk-
tur."

M.Hamidullah

Giriş

17 Aralık 2002 tarihinde dâr-ı bekâya irtihal eden Muhammed Hamidullah, özellikle İslam hukuku ve tarihi araştırmalarıyla, Sünni muhitlerde çığır açmış bir çağdaş İslam bilginidir. Kendisinin de ifadesiyle, onun öncelikli uzmanlık alanı İslam hukukudur. Hakikaten o, Haydarâbâd/Deccan'da bulunan Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki lisans öğreniminden sonra İslam devletler hukuku alanında bir yüksek lisans (master of arts), ardından 1933 yılında Bonn'daki Friedrich Wilhelm Ren Üniversitesi'nde yine aynı alanda bir doktora tezi hazırlamıştır. Bir yıl sonra da, aynı konuyla bağlantılı olarak *İlk Dönem İslam Diplomatikası/Siyasi Vesikaları* başlıklı bir başka doktora tezini, bu defa Paris Üniversitesi'nde savunmuştur. Takip eden yıllarda da, usûlünden tarihine, furûundan müesseselerine kadar İslam hukukuna hemen her noktasına ilişkin makaleler, değerlendirmeler, tebliğler ve tanıtımlar kaleme almış; yüzlerce konferans vermiştir.¹

Burada, yine kendisinin ifadesiyle, hemen hepsi Türkçeye çevrilen eserleri ve makalelerinden iktibaslarla, onun İslam hukukunun ilişkin yorum ve yaklaşımlarını genel hatlarıyla sergileyeceğiz.

¹ Değişik dillerdeki bu tür yayınları ve faaliyetlerinin bir listesi için bkz. Salih Tuğ, "M.Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", İslam Peygamberi, çev. SalihTuğ, İstanbul 1990, 2/1158-1169; Ayesha Begum, *Select List of The Printed Work of Dr.Muhammad Hamidullah*, Paris 1980; *Dr.Muhammad Hamidullah A Biographical Sketch*, <http://muslim-canada.org/biosketchhamid.html>; M.Kamil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Cağfer Karadaş, Bursa 2003, s. 89-91; Ramazan Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslam Bilimleri Araştırmacısı: M.Hamidullah", *YYÜİFD*, sy.3 (Van 2000), s. 263-298; http://www.muhammed.com/islamicblog/archives/bycite/muhammad_hamidullah.php; http://www.iant.com/m_hamidullah.php;

1. İslam Hukukunun Mahiyeti ve Hukuka Kazandırdığı Özellikler

Modern zamanlarda, daha çok Batılı kullanımların tesiriyle *İslam hukuku* kavramıyla ifade edilen *fıkıh* hakkında Hamidullah önce şu tespiti yapmaktadır:

" Fıkıh 'idrak etmek' anlamına gelen Arapça bir kelimedir ve teknik anlamı 'hukuk'tur. Hukuk kavramı, Kur'an'da harika derecede latif bir meselle izah edilmektedir: '*Güzel bir söz, güzel bir ağaç gibidir ki, onun kökü sabit, dalları ise göktedir.*'² Diğer bir deyişle, hukukun kaynağı küçük bir tohumdur, fakat ondan çıkan ağaç göğe ulaşır ve dalları her şeyi kuşatır. Kur'an ve Hadis'i kök ya da ağaç olarak düşündüğümüzde de durum aynıdır. Göreceğiz ki, ondan çıkıp gelişen ve dalları her tarafa uzanan ağaç o kadar güçlenmiştir ki, kıyamete dek insanlığın bütün ihtiyaçlarını karşılamaya muktedirdir. Ve âşikardır ki, bu ağaç gün be gün dal dal büyümektedir."³

Hukukun dinle olan irtibatına telmihte bulunan bu ifadeleri yanında onun şu cümleleri, daha açık bir biçimde, fıkıh-iman ilişkisinin derinliğini ortaya koymaktadır:

"Kelime-i tevhid sadece bir tek Allah'a ve O'nun Rasulüne inancın kelimeyle ifadesinden ibaret değildir. Allah, hakiki varlığını bir de gönderdiği emirlerde gösterir. Allah'a iman eden, bu hususta bir irade izhar eden kimse, artık tam manasıyla, Allah'ın emirlerini birbirinden tefrik etmeksizin, bir kısmını kabul, diğer bir kısmını kabul etmemek gibi bir duruma kendini kaptırmaksızın O'na ve elçisinin vazettiği kaidelere tâbi olacak demektir.⁴ Bir kimse 'Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir' dediği zaman, bununla, hukukta Allah'ın hakim-i mutlak olduğunu ve bütün hukukun en yüksek kaynağı olduğunu anlar."⁵

Hukukun imanla/dinle olan bu parça-bütün ilişkisi sebebiyledir ki, Hamidullah, Kur'an ve Sünnet'te somutlaşan fikhî çözümlerlerin asla yerel ve tarihsel olamayacağı; aksine evrensel ve tariüstü bir vasfa sahip bulunduğu kanaatindedir. Kendi ifadeleriyle:

"İslamda hukuk, dinin bir bölümünü teşkil etmektedir ve bu hukuk, insan eseri veya beşerî menşee'e sahip de değildir. İlahî menşeli bu hukukun zaman ve devir ilerledikçe, şartlar değiştikçe değişmesi gerektiği yahut değişebileceğini söylemek neticede, hafazanallah İslam dininin de insan yapısı bir kaideler manzumesi haline gelmesi ile sonuçlanabilir.⁶ Şu evrensel kabul görmüş bir ilkedir ki, bir kanun

² İbrahim 14/24

³ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, İstanbul 2002, s. 88.

⁴ Hamidullah, "*Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamber'in Koyduğu Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*", der. Salih Tuğ, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s.28.

⁵ Hamidullah, "*İslam Devletler Genel Hukukunun Başlangıçtaki Teori ve Pratiği*", çev. Kemal Kuşçu, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 120.

⁶ *İslam Peygamberi*, 2/904

ya kanun koyucu tarafından ya da ondan daha yüksek bir otorite tarafından değiştirilebilir. Allah bir hüküm koymuşsa, onu sadece O değiştirebilir. Bir peygamber bir hüküm vermişse, onu ancak o veya başka bir peygamber veyahut elbette ki Allah değiştirebilir. Peygamberden daha aşağı statüdeki bir kimsenin, mesela bir fakihin, peygamberin koyduğu bir hükmü değiştirme yetkisi yoktur.⁷ Hatta "hiçbir beşer böyle bir şeyi yapamaz. Yapmaya kalkarsa, o kişi, Allah'a inanmayan bir ateisttir."⁸

Fıkıhın bu şekilde ilahî bir kaynağa bağlı oluşu, ona, diğer hukuk sistemlerinde bulunmayan hususiyetler kazandırmıştır. Hamidullah, bu kazanımlar içinde ilk planda şu ikisine dikkati çekmektedir:

- a. İnsanların tesis ettiği kanunlarda rastlanmayan bir yaptırım gücüne sahip oluşu,
- b. İnsanın hem bedenî hem de ruhî yönüyle ilgilendiği; bu yönlerden birini diğeri lehine terk etmediği için bütüncül ve kuşatıcı olması.⁹

Bütün bunların yanında fıkıhın sahip olduğu mezkur özellik, yani onun Tanrı buyruğundan kaynaklanıyor oluşu, değişen ve gelişen şartlar karşısında donuklaşmasına ve adeta fosil haline gelmesine sebep olmaz. Zira Kur'an'da, hukukun tekâmülü ve kanunlarla şartlar arasındaki uyumun sağlanması öngörülmüş ve bunu sağlayacak mekanizmalara ışık tutulmuştur. Böyle olmamış olsaydı gittikçe giriftleşen bir toplumun değişen ve daima artan ihtiyaçları için yetersiz kalabilirdi.¹⁰ Bu cümleden olarak, ilahî kanunlar sadece mecburiyetler getirmekle kalmaz, tavsiyeleri, izinleri hatta bazı hallerde sükûtu da ihtiva eder. Bu sonuncu nokta, yani kanun koyucunun bilinçli suskunluğu, insanlara hukukun bünyesini geliştirmek ve genişletmek imkanını verir. Aynı derecede önemli bir diğer husus da, her ne kadar kanun koyucu Allah ise de onu yorumlama ve uygulamanın insana bırakılmış olduğu gerçeğidir.¹¹ Bu görevi üstlenen hukukçuların yorum yöntemleri, içinde buldukları ortam şartları ve dolayısıyla ulaştıkları sonuçlar birbirinden farklı olabilir. Tefsirler ve şartlar değişebilir. Rasullullah'tan başka yanılmaz hiç kimse olmadığına göre, eski hukukçuların hüküm ve görüşlerinin gene hukukçular tarafından yeniden gözden geçirilmesi, Kur'an'a ve Hadis'e bir aykırılık teşkil etmez. Bu iki ana hukuk kaynağının, yine bizzat kendilerinde yer alan yönlendirmelere uygun biçimde yorumlanması yeterlidir.¹²

⁷ *İslam'ın Doğuşu*, s. 135; bkz. Hamidullah, *İslam'a Giriş*, çev. İ.Arif Koytak- Veysel Uysal, İstanbul 2003, s. 175; Hamidullah, *İslam Fıkıhı ve Roma Hukuku*, çev. Kemal Kuşçu, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 223

⁸ *İslam'ın Doğuşu*, s. 276, 279, 283

⁹ *İslam Devletler Genel Hukukunun Başlangıçtaki Teori ve Pratiği*, s. 120; *İslam Peygamberi*, 2/896

¹⁰ *İslam Peygamberi*, 2/897; *İslam'a Giriş*, s. 178

¹¹ *İslam Devletler Genel Hukukunun Başlangıçtaki Teori ve Pratiği*, s. 120-121

¹² *İslam Peygamberi*, 2/901

Bir diğ er açıdan, fakihler heyetinin icması, resmî sıfatı olmayan âlimlerin kıyas ihtihatları, kamu yararı, istihsan, sağduyu (akl-ı selim), hüsn-i niyet ve yasamanın diğ er mekanizmaları, intibak ve tadilat, İslam hukuku denen bu canlı organizmayı kendi kendine yeterli kılmıştır.¹³

İslam hukukuna dair bir el kitabını okuyan kişiyi büyüleyen ilk şeyin, bu hukukun insan hayatının bütünü, maddî cephesini olduğu kadar manevî vechesini de yönetmeye çalışması olduğunu söyleyen Hamidullah¹⁴, doktrinin muhtevasını da özetler: "Genellikle dinî görevler yani ibadetler bölümüyle başlanır ve içine bazen egemenlik meselesi¹⁵ dahil edilir. O halde, İslam hukuku kitaplarının bu bölümünün, vergiler meselesini ele almasına da şaşırılmamak gerekir. Zira *imam* aynı sıfatla hem câmide namaz kıldıran kişidir, hem de devlet başkanıdır. Aynı zamanda zekatın ödenmesi de bu kısımda yer alır. Arkasından her türlü sözleşmeye dayalı ilişkileri ele alan bölümler gelir. Daha sonra milletlerarası hukuk ve diplomasinin dahil edildiği cezalar bölümü yer alır. Nihayet kitap, miras ve vasiyet ile ilgili kurallarla sona erer."¹⁶

İşte bu mahiyete sahip olan İslam hukuku, Müslüman müctehitlerin de gayretleriyle, bir sosyal düzen kuralları olan müessesevî hukuka birçok mezziyetler kazandırmıştır. Hamidullah, 'müslümanların hukuk ilmine yardımları'¹⁷ sadedinde öncelikle şu özellikleri sayar:¹⁸

- Kaynaklardan hüküm çıkarma ve onları yorumlama ilke, yöntem ve felsefesi demek olan *fıkıh usûlü* (hukuk metodolojisi/jurisprudence), bir Müslüman ilmi olarak doğmuştur. İslamdan önceki dönemlerde köklü hukuk mevzuatı bulunmakla birlikte, soyut hukuk ilmine ilişkin bir girişim mevcut değildir.
- Devlet tarafından resmen ilan edilip uygulanması sıfatıyla dünya tarihinde bilinen ilk yazılı anayasa, *Medine Sahifesi* ile Müslümanlara aittir.
- Bağımsız devletler ve uluslararası teşkilatlar arasındaki ilişkileri, siyasete ve keyfe göre değil, müeyyideye sahip hukuka göre tanzim eden devletler hukuku, yine dünya tarihinde ilk defa 'siyer' adıyla Müslümanların elinde somutlaşmıştır.

¹³ "agm", s. 121; bkz. *İslam'a Giriş*, s. 178

¹⁴ *İslam'a Giriş*, s. 170; *İslam Peygamberi*, 2/728

¹⁵ Fıkıh edebiyatında pek rastlanmayan egemenlik tasavvuru için Hamidullah burada, İmam Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eserinin 1/143-144. sayfalarına işaret etmektedir.

¹⁶ *İslam'a Giriş*, s. 170

¹⁷ Hamidullah'ın bu yazıda da kullanılan bazı makaleleri ve konferansları, Salih Tuğ tarafından aynı isimle derlenmiş ve yayımlanmıştır. Bkz. *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*, İstanbul 1962

¹⁸ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, Ankara 1979, s. 34, 88 vd.; a.mlf., "İslam ve Hukuk İlimi", çev. Kemal Kuşçu, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 15-22, 37; a.mlf., "Fıkıh Usûlü Tarihi", çev. Fuat Sezgin, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 49, 51, 63-64; a.mlf., "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", çev. Bülent Davran, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 83; *İslam'a Giriş*, s. 167 vd.; *İslam'ın Doğuşu*, s. 76; *İslam Peygamberi*, 2/923-926

- d. Fıkıh, insana âhenkli ve dengeli bir gelişim bahşetmek için hayatın bütün alanlarıyla ilgilenmiş; diğer hukuk sistemlerinde bulunmayan bir nitelik olarak, ruhi-manevî olgunlaşma için de ilkeler ve hükümler belirlemiştir.
- e. İster dünyevî ister dinî olsun daha önceki hukuk sistemleri, vergi politikasını devlet başkanının keyfî belirlemesine bırakmışken, ilk defa Müslümanlar, vergilerin tarh, tahakkuk ve sarfını kurala bağlamış; bütçe ilkelerini tespit etmişlerdir.
- f. Müslümanlardaki hukuk felsefesi, haklı olarak herkesin takdirini kazanmıştır. Buna göre hukukî düzenlemeler *husn* (iyi) ve *kubh* (fena) üzerine istinat eder. İyiliğin ve fenalığın bulunma oranına göre şeyler ve fiiller ya vâcib (mecburî), ya müstehab (yapılması tercih edilen), ya mubah (ihtiyarî) veya mekruh (terk edilmesi tercih edilen) ya da haram (kesin yasak) hükümlerini alırlar.
- g. Hukuk tarihinde 'niyet' kavramına ilk defa yer verenler de Müslümanlardır. Ameller niyetlere göre değerlendirileceğinden, bilerek yapılan haksızlık ile istemeyerek yapılan haksızlık, hukuk tarafından aynı düzeyde değerlendirilmeyecektir.
- h. Maddî yaptırımlar yanında İslam, özde belki daha etkili olan manevî yaptırımlarla da hukuku kuvvetlendirmiştir. İşte bu sebeptir ki gerçek mümin, kamu otoritesinin veya diğer insanların takibinin söz konusu olmadığı yer ve zamanlarda da görevlerini yerine getirir.

II. İslam Hukukunun Doğuşu ve İlk Literatürü

İlk vahiy¹⁹ geldiğinde İslam hukuku denen bir şey elbette yoktu. Kur'ân ve Sünnet'te yer alan fikhî düzenlemeler daha sonraları ve özellikle Medine döneminde tedricen vücuda geldi. Hal böyleyse, Müslümanların hukuku ilk safhalarda nasıldı?

Bu soruya Hamidullah birçok yerde şu cevabı vermektedir: İlk başlarda bu hukuk, Mekke Müslümanları tarafından da sahiplenilen Mekke âdetlerinden ve uygulamalarından oluşuyordu. Bu itibarla Mekke'nin örfî hukuku, açıkça tadil veya ilga edilinceye kadar, İslamın geçici hukuku oldu.²⁰

Yine onun yorumuna göre İslamın ilk döneminde yasama/teşri faaliyeti çok sade bir biçimde cereyan etmiştir. Rasullullah, gerek gördüğü, gerek konuşulduğunu duyduğu herhangi bir konuyla ilgili olarak bir düzenleme yapma ihtiyacını hissettiğinde teşebbüse geçiyor ve emirlerini veriyordu. Herhangi bir uygulamayı tasvip ediyor, bir diğerini değiştiriyor, bir başkasını ise yasak ediyordu. Değiştirilmesini veya neshedilmesini gerekli gördüklerinin dışında, müminlerin uygulaya geldikleri bütün eski âdet ve geleneklerin devamına izin veriyordu. Bu izin, ticaret ve benzeri gibi sadece dinî olmayan konularda değil, aynı zamanda ceza hukuku ve hatta hac gibi tamamen dinî olan hususlarda da söz konusuydu.²¹

¹⁹ Alak 96/1-5

²⁰ *İslam'ın Doğuşu*, s. 276-277, 280; *İslam Peygamberi*, 2/898,911; *İslam'a Giriş*, s. 181; *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 82-83; "İslam Fıkhi ve Roma Hukuku", s. 224-225

²¹ *İslam Peygamberi*, 2/896-898

İslam Peygamberi bunu, Yararıcı'dan aldığı yetkiyle ve O'nun Kur'an'da billurlaşan iradesini beyan etmek için yapıyordu. Zira Müslümanlar tarafından Allah'ın vahyedilmiş sözü olarak kabul edilen Kur'an, insan hayatının bütün görünüşleri için çerçeve kanunlar koymuş, bunu açıklamak ve geliştirmek için de en yüksek otorite olarak Rasulullah'ı tespit etmiştir. Allah'ın elçisi işte bu noktada, dinin asli umdeleri ile akl-ı selim ve adalet idesine ters düşmeyen mahallî örf ve âdetler, beynelmilel anlaşmalar ve uygun bulunduğu yabancı kanunlara da dayanarak yaşamada bulunuyor; böylece hukuk tekamül ediyordu.²²

İslam hukukunun doğuşu ve ilk gelişimi aşamasında etkili olan bir diğer sâik de, daha Hz.Peygamber hayattayken, onun izniyle başlayan ictihat faaliyetleridir. Tabiatıyla bu faaliyet, yasamanın aslî kaynaklarındaki suskunluk durumunda veya onların yorumunda devreye giriyordu.²³ Yemen'e vali, hakim ve eğitimci olarak gönderilen Muâz b. Cebel'e verilen talimat, bu noktadaki hareketliliği göstermektedir.

O dönemde taşra eyalet görevlilerinin merkezî idareden bazı bilgiler/talimat istemesi de söz konusuydu. "Eğer merkezî idare bundan haberdar olursa, alt makamların yanlış kararlarına müdahale etmek üzere inisiyatif ele alıyordu. Eski gelenekleri veya eski uygulamaları değiştirmek ya da kaldırmak –yani ülkenin kanunlarını İslamileştirmek- zorunda olan buyruklar, vak'alar hakimlerin bilgisine ulaştığı ölçüde, aşamalı olarak devreye girmiştir. Fakat onlara ileilmeyen vak'alar da pek çoktur. Kanunun bilinmemesi durumunda kişiler ya da taraflar, kendilerine uygun gelen şekilde hareket ediyorlardı."²⁴ Böylece İslam hukukunun gelişmesine vesile olan iki yeni öge, eyalet müftü ve kadıları da Hz.Peygamber hayattayken eklenmiş oluyordu.²⁵

Allah Rasulü'nün vefatından sonra, üç kıta üzerinde hakimiyet kuran Müslümanlar, kendilerine peygamberleri tarafından bırakılan kaynak ve öğretilen yöntemleri kullanarak yeni meseleleri hukukî çözüme kavuşturdular. Bu da müctehit müftü ve kadıların yani uzman hukukçuların eliyle oldu. Hz.Ömer, bu uzman fakihlerin keyfî değil, iyice araştırdıktan sonra karar vermelerini, bunun için de civardaki âlimlere danışmalarını içeren genelgeler yayınlamıştır.²⁶ Bu husus karşımıza kolektif/cemâi ictihat olgusunu çıkarmaktadır.

²² *İslam Peygamberi*, 2/897-898, 900; *İslam'ın Doğuşu*, s. 92; *İslam'a Giriş*, s. 181-183

²³ *İslam Peygamberi*, 2/904; *İslam'ın Doğuşu*, s. 96-97

²⁴ *İslam'a Giriş*, s. 181

²⁵ Ayrıntı için bkz. *İslam'ın Doğuşu*, s. 98-99

²⁶ Hamidullah, "Halife Hz.Ömer Devrinde Adli Teşkilat –Ebu Musa el-Eş'ari'ye Gönderilen Kazâi Talimatnameler-", çev. Fahrettin Atar, *İlim ve Sanat*, sy:23 (İstanbul Ocak-Şubat 1989), s. 45-53

Aynı dönemlerde İslam ülkesinin değişik bölgelerine yayılan sahabilerin ve onların mirasçıları olan tâbiilerin ferdi icthatları da fikhî geliştirip zenginleştiren bir kaynak haline gelmiştir. Bu cümleden olarak "sahabî fakihlerden Abdullah b. Mes'ud'un dördüncü nesilden talebelerinden birisi Ebu Hanîfe'ydi. Diğer sahabî fakih Abdullah b. Ömer'di ve talebesi de Mâlikî hukuk okulunu kuran Mâlik'ti. Üçüncü sahabî Abdullah b. Abbas'tı ve onun bazı hukukî görüşleri Hâriciler tarafından benimsenmişti. Dördüncü sahabî Ali b. Ebî Tâlib'di. Onun fikhî bize Zeyd b. Ali, İsnâ Aşerî ve Fâtîmî imamları tarafından ulaştırıldı. Daha sonra talebenin talebesi gelmektedir; Ebu Hanîfe ve Mâlik'in talebesi Muhammed b. Hasen'in talebesi olan Şâfiî gibi. Şâfiî'nin talebesi arasında Ahmed b. Hanbel vardır ve İbn Hanbel'in talebesi Davud Zâhirî, Zâhiriye mezhebini kurmuştur."²⁷

Bununla birlikte Hamidullah'a göre, İslam hukukunun gelişip sistemleşmesinde özellikle iki isim belirleyici olmuştur: Ebu Hanîfe ve Şâfiî.

Hz. Ali'nin hilafet merkezi, İbn Mes'ud'un da eğitim-öğretim merkezi haline getirdiği Kufe'de yetişen Ebu Hanîfe, her biri Kur'ân, tefsir, hadis, filoloji gibi hukukun yardımcı dallarından birinde uzman olan kırk üyeden müteşekkil bir fikhî akademi kurdu. "Bu akademi, sadece zamanının hukuk ilmini geliştirmekle kalmadı; aynı zamanda kanunları derleyip düstur haline getirmeye de başladı. Üstelik ne hukukun ne de daha önceki karar metinlerinin henüz bir şey söylemediği konularda, İslam hukukunun boşluklarını da doldurmaya çalıştı. Onun hayatını yazanlardan birinin ifadesine bakılırsa, Ebu Hanîfe 'yarım milyon kural koymuş, fetva vermiştir."²⁸

Şâfiî'ye gelince²⁹ o, Ebu Hanîfe'nin seçkin öğrencilerinden Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin gözetiminde yıllarca öğrenim görmüş; hem Medine'de Mâlik'in talebesi olmuş hem de Mısır'a geçerek orada ashabın mümtaz hukukçularından Abdullah b. Amr b. Âs'ın rivayetlerini tevarüs eden ve ayrıca birçok hususiyete sahip üçüncü bir fikhî okulundan da istifade etmişti. Diğer taraftan o yıllarda şöhretinin zirvesinde olan Mu'tezile ile de tartışmalara girmişti. Böylece birçok vasfı şahsında birleştirmiş olan Şâfiî, bu sayede İslama önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Bunların başında, dünya hukuk tarihinde bize ulaşmış olarak bilinen ilk soyut hukuk ilmi yani hukuk metodolojisi kitabını yazmış olması gelir. Şâfiî, *er-Risale* ismini taşıyan bu eseri ile yeni bir ilim kurmuş, veya en azından bu ilim için güçlü bir

²⁷ *İslam'ın Doğuşu*, s. 104-105

²⁸ *İslam'a Giriş*, s. 185 (Muvaffak el-Mekki, *Menâkıb*, 2/137'den naklen); Hamidullah, "Ebu Hanîfe'nin İslam Hukukunu Tedvin İçin Kurduğu Akademi", çev. Kemal Kuşçu, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 177 vd.; a.mlf., *İmam-ı Azam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963

²⁹ bkz. Hamidullah, "Şâfiî'nin Hukuk İlmine Katkısı", çev. Menderes Gürkan, EÜİFD, sy:11 (Kayseri 2001), s.197 vd.; "Fikhî Usûlü Tarihi", s. 54-56, 60-61; *İslam'ın Doğuşu*, s. 130,132;

temel atmıştır. Kitaptaki ifadeler yüzyıllar geçtiği halde sahasında geçerli olmaya hâlâ devam etmektedir; kullandığı teknik terimler hâlâ yürürlüktedir.

Hadis ve rey (kıyas) ekollerini birleştirebilmiş olması da, Şâfiî'nin bir başka başarısıdır. Onun zamanına kadar, Ehl-i Hadis, sadece hadislerin tetkiki ve rivayetiyle yetinip diğer alanları tedris etmediği için metinlerin lafzî anlamlarının tatbikinde ısrar ediyordu. Diğer taraftan Ehl-i Rey de konuyla ilgili rivayet malzemesini tam anlamıyla araştırmadan kıyasa başvurmada acele ediyordu. İşte Şâfiî sayesinde birinciler, farklı bir yöntemle hadisleri yazmaya ve anlamaya koyulurlarken, ikinciler de hadis çalışmaya başlamışlardı. Böylece büyük ölçüde Şâfiî'nin gayretleriyle, İslam hukukunun gelişiminde yeni bir cadde açılmış oldu.

İslam hukukunun ilk literatürü konusuna gelince, Hamidullah bu noktada, Hz.Peygamber (s.a) döneminde uluslararası ilişkiler bağlamında imzalanan muâhede metinlerine ve komşu siyasî otoritelere gönderilen diplomatik mektuplara dikkati çeker.³⁰ Bir iç hukuk düzenlemesi olan Medine Sahifesi/Anayasası ve merkezden taşraya gönderilen hukukî-siyasî talimat da fıkıh literatürünün ilk nüvelerini teşkil etmektedir.³¹

Hz.Ömer'in hilafeti döneminde böyle belgelerin saklandığı bir sandıktan bahsedildiğini belirten Hamidullah, 82/701 yılındaki *Cemâcim* olayında bu sandığın yandığı rivayetine önem atfeder.³²

Bütün bunlar bir tarafa, Hamidullah, İslam hukukunun Kur'ândan sonraki ana kaynağı olan hadislerin ve sünnetin yazıya geçirilmesinin de çok erken dönemlerde, daha açık bir ifadeyle Hz.Peygamber'in sağlığında yine O'nun izniyle başladığını³³ ispatlayan veriler sunar: İsmi bilinmeyen bazı sahabiler yanında Abdullah b. Amr b. Âs, Ebu Râfi, Enes b. Mâlik, Ebu Hureyre, Semura b. Cündüb, Abdullah b. Mes'ud ve Sa'd b. Ubeyde, yazılı hadis külliyyatına sahip sahabilerdi.³⁴ Daha sonra Ebu Hureyre'nin öğrencisi Hemmâm b. Münebbih (v.101/719), Ahmed b. Hanbel,

³⁰ Hamidullah, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyasiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Beyrut 1987, s. 24; a.mlf., *Hz.Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul 1990 (*Six Originauxdes Letters Diplomatique du Prophete de l'İslam*, Paris 1986); *İslam'a Giriş*, s. 45-46

³¹ Esasen Hamidullah, bu çerçevede bulabildiği bütün belgeleri, *Documents sur la Diplomatie Musulmane a l'epoque du Prophete et des Khalifes Orthodoxes* isimli çalışmasında bir araya getirmiş ve bununla 1935 yılında Paris Üniversitesinden ikinci bir doktora derecesi almıştır. Bilgi için bkz. Eserin genişletilmiş Arapça versiyonu olan *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyasiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, s. 26

³² *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyasiyye*, s. 24; Hz.Ömer döneminden kalan papirüs belgeler için bkz. *İslam'a Giriş*, s. 183

³³ Hamidullah, "Hz.Peygamber Zamanında Hadisin Tedvin", çev. Nafiz Danişman, AÜİFD, sy:3-4 (Ankara 1955), s. 1 vd.

³⁴ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1967, s. 34,39,47 vd.; *İslam'ın Doğuşu*, s. 66-68, 77-78

Ma'mer b. Raşid, Abdurrazzak b. Hemmâm gibileri, hadisleri belli esaslar dahilinde derlemişlerdir ki, bu eserlerin hepsi bugün elimizdedir.³⁵

Hz.Peygamber (s.a) ve Râşit Halifelerine (r.a) ait bu miras yanında hukukçuların ferdi eserleri de çok erken bir dönemde yazılmıştır. "Daha hicretin ikinci asrının başlarından itibaren bazı özel hukukçular tarafından kaleme alınmış kanun risaleleri elimizde bulunmaktadır" diyen Hamidullah, örnek olarak, *el-Mecmû* adını taşıyan eseri günümüze ulaşmış olan³⁶ ve 120/738 yılında vefat eden Zeyd b. Ali'nin ismini verir.³⁷

Hemen hemen aynı dönemlere ait ama günümüze ulaşmamış başka doktriner eserlerden de bahseden Hamidullah³⁸, bu kapsamda şunları sayar:

- a. Ebu Hanife, Kitabü's-siyer, Kitabü'l-arûs, Kitabu'r-re'y,
- b. Ebu Yusuf, Kitabü'l-usûl,
- c. Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, Kitabü'l-usûl,
- d. Mâlik b. Enes, Kitabü's-siyer.

Bize ulaşan ve ulaşamayanlarla fıkıh literatürü, işte bu şekilde bizzat fıkıh kendisiyle aynı tarihlerde doğmuş ve uzmanlarının elinde gelişimini sürdürmüştür.

III. İslam Hukukunun Diğer Hukuk Sistemleriyle ve Özellikle Roma Hukukuyla İlişkisi

Fıkıhın kaynağı ve özgünlüğü konusu, bilindiği üzere, öteden beri bazı oryantalistler tarafından kuşkuyla karşılanmaktadır. Bu hukuk anlayış ve sisteminin, kendinden önceki köklü hukuk mirasından ve fethedilen bölgelerdeki yerel uygulamaları

³⁵ Hamidullah, bu gerçeklere istinaden, Goldziher'in hadis edebiyatının oluşumuyla ilgili meşhur iddiasına şu yorumu getirir: "Goldziher'in eski bir nazariyesine göre –ki şimdi bir kıymeti kalmamıştır- hadis kitapları, Rasul-i Ekrem'in (s.a) zamanında söylediği sözlerin sahih tercümanı olmaktan ziyade, o kitapların telif edildiği devir Müslümanlarının efkar ve hayâlâtıdır.; bu hadis kitaplarının müellifleri bu sözleri mütemadiyen Hz. Peygamber zamanına isnat ettiler. Halbuki değil üçüncü asrın, ikinci asrın, hatta daha evvelki birinci asrın hadis kitapları keşfedilmekle bu kötü isnat ve faraziyenin ipliği pazara çıkarılmış oldu. Çünkü vefat tarihi hicretin 58. senesi olan, dolayısıyla bu tarihten evvel yazılmış olan Hemmâm b. Münebbih'in üstadı Ebu Hüreyre'nin (r.a) *Sahife'si* elde edilmiş bulunuyor." O, bu cümleleri, C.H.Bousquet'in "*Fıkıh Muamması ve Kaynaklarının Esrarı*" isimli makalesine, çeviren sıfatıyla düştüğü dipnotta sarfetmiştir. Bkz. *İslam Hukuku Etütleri*, s. 242

³⁶ Bu eserin ona aidiyeti kesin değildir. Nitekim Hamidullah bir başka yerde (*İslam'da Devlet İdaresi*, s. 43) bu şüpheli izhar eder. Ayrıntı için bkz. Ahmet Yaman, "*Neş'etü edebi'l-fıkhi'l-İslamî ve tatavvuru*", *el-Müslimü'l-muâsir*, sy:101 (Kahire 2001), s. 176-178

³⁷ *İslam'a Giriş*, s. 183

³⁸ "*Ebu Hanife'nin İslam Hukukunu Tedvin İçin Kurduğu Akademi*", s. 191,192; "*Fıkıh Usûlü Tarihi*", s. 53; *İslam'ın Doğuşu*, s. 125-128; *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 43

lardan hareketle oluştuğunu iddia edenler, en başat kaynak olarak da Roma hukukunu göstermektedirler.³⁹

Hukuk sistemlerinin de diğer beşerî kanun ve kurumlar gibi, hem kendisinden önce gelenlerin, hem de çağdaşlarının etkisinde kalabileceklerini tabii gören Hamidullah, önce genel bir tespit yapar:

"Böyle bir tesirin varlığı ve şümülü uzun ve dikkatli araştırmalar sonunda söylenebilir; o halde bile netice bir ihtimalden başka bir şey olamaz. Zira bir hukuk sistemi, ancak binlerce âmilin tesiri altında, asırlar boyunca inkişaf eder. Buna yardım eden ve mühim bir kısmının ilmi iffetlerinde şüphe olmayan hukukçuların, yabancı kaynaklardan kopya edildiğine dair hiçbir vesika bırakmamış olduklarını gördüğümüz zaman müşkilat artar.⁴⁰ Ben, söz konusu olan sistemler arasında ibadetlere, hatta Kur'an tarafından tespit edilen devlet giderlerine, hudûda (büyük suçlarla ilgili ceza hukukuna), mirasa, borç vermeye, faize, esas teşkilata, izdivaca, talâka, gayri meşru çocukların durumlarını düzeltmeye, devletler umumî hukukuna, adalet tevziindeki usûllere ve kanunun kaynaklarına ilişkin konularda bir benzerliğe şimdiye kadar tesaduf edemedim."⁴¹

Bu genel tespitinin ardından Hamidullah, çok dakik bir tahlille ve şu gerekçelere bağlı olarak, İslam fıkhiyla Roma hukuku arasında bir tesir-teessür/etkileşim ilişkisinin kurulamayacağını belirtir:

- a. İslam kanunlarının en son kaynağı olan Hz.Peygamber, ne Yunanca, ne Latince ve hatta ne de Süryanice biliyordu. Bu itibarla o devrin Roma hukuku ile doğrudan doğruya temasa geçmesine imkan yoktu.
- b. Diğer taraftan O (s.a), bütün hayatını doğduğu memlekette kendi kavmi arasında geçirmişti. Bizans'a olan seyahatleri bahis konusu edilmeye bile değmez; zira ilkinde henüz sekiz yaşındaydı, yirmi beş yaşındaki ikincisinde ise sadece on beş gün kalmıştı.
- c. Ashab arasında Roma hukukunu bilenler olduğuna dair hiçbir haber yoktur.
- d. İslam hukuku, ilk aşamada, tabii olarak doğduğu muhitin yani Mekke ve Medine'nin, daha genel bir ifadeyle Arabistan'ın örfüne dayanıyordu. Oysa Roma hukukunun bu Arabistan'a nüfuz ettiğini gösterecek bir iz yoktur. Aksine Bizans yönetimi, Kuzey Arabistan'daki kabilelere bile kendi hukukunu uygulamıyordu. Romalı hukukçuların Arabistan topraklarına geldiğine dair de bir emare yoktur.
- e. Sünnisiyle Şiisiyle bütün fıkıh mezhepleri, Hicaz, Irak ve benzeri gibi Bizans'a ait olmamış bölgelerde doğmuştur. Eski Bizans topraklarında yetişen o dönemin yegane fakihî Evzâî'dir ki o da, Sind'den (Batı Pakistan) alınan bir savaş esirinin oğluydu ve ancak hayatının sonlarına doğru Beyrut'a yerleşmişti. Her ne kadar Şâfiî Mısır'a gitmişse de bu, hayatının sonlarına doğru olmuştur.

³⁹ Mesela bkz. Sheldon Amos, *The History and Principles of Civil Law of Rome*, s. 406-415; Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1971, s. 2,8-9,13,19-21

⁴⁰ "İslam Fıkhi ve Roma Hukuku", s. 221

⁴¹ "İslam Fıkhi ve Roma Hukuku", s. 228

- f. Her ne kadar Emevîlerin başkenti Şam idiye de fıkıh, onların zamanında değil, Bağdat merkezli Abbasîlerin döneminde gelişmiş ve sistemleşip ilim hüviyetini almıştır. İnan yakınlarında olan Bağdat ise Roma nüfuzundan bir hayli uzaktı.
- g. Mantıkta, felsefede, coğrafyada, tıpta ve skolastik teolojide görülen örneklerin aksine, İslam hukukunun başlangıç safhasında, ne Yunanca ne de Latince'den alınmış bir tek fıkıh istilahına tesadüf edilemez.
- h. Yine diğer ilim dalları için vaki olanın aksine, İslam hukukunun teşekkül ve gelişimi sırasında, Roma hukuku eserlerinin Müslüman dillerine tercüme edildiğini gösteren herhangi bir kayda rastlanmamıştır.
- ı. Meşhur fakihlerin hemen hemen hepsi, Roma toprağı olmayan memleketlerde yetişmişlerdir. Sayıca en fazla olanlar İnan ve Türkistan'dan idiler ki, buralarda Roma değil, Çin ve İnan gelenekleri biliniyordu.
- i. Kur'an, gayrimüslim vatandaşlar için hukukî ve adli özerklik öngörmüştür (Mâide 5/43-50). Bu özellik ise Müslüman kanunlarıyla gayrimüslim kanunları arasındaki etkileşim iddiasını bertaraf eder.
- j. Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından daha on beş sene geçmemiştir ki, İspanya'dan Çin'e, Güney Kafkasya'dan Batı Hind'e kadar uzanmışlardı. Bu geniş devletin halkı, hiç değilse bir düzine dil konuşuyor, yarım düzine medeniyete mensup bulunuyorken bunlar bir tarafa, sadece Roma tesirinden bahsetmek, ancak bir tefritin ürünü olabilir.
- k. Söz konusu iki hukuk sistemi arasında temelde de büyük farklılıklar vardır. Şöyle ki: Roma hukukunda, dinî inanç ve ibadetlere dair hükümler yoktur. Roma hukukundaki, şahıs, eşya ve kaza şeklindeki üçlü bölümlenme, hiçbir fıkıh ekolünde görülmemiştir. Roma medenî kanununun temeli, baba hakimiyeti (patria potestas) iken, fıkıh, ferdi sorumluluk esasını getirmiştir. Romalılar için kanun, halk iradesinin ifadesiyken, İslam hukuku aslî kanun koyucu olarak Allah'ı kabul eder. Tam bir formaliteler düzeni olan Roma hukuku yanında fıkıh sade bir hukuk mantığı ve prosedürüne sahiptir.
- l. Kaldı ki Roma hukuku da sırf Romalıların eseri değildir. Kuzey Afrika, Suriye ve Küçük Asya'nın katkıları olmasaydı, bu hukuk, az gelişmiş olmaktan kurtulamayacaktı. Üstelik birçok Batılı hukukçu ve tarihçinin de belirttiği gibi Justinyen Kanunları, kendi tebasının tamamı tarafından bile uygulanamamıştır. Çünkü bu kanunlar Latince iken, halk Yunanca, Süryanice ve başka dilleri konuşuyordu. Samimi Hristiyanlar da, putperest/pagan kültürünün ürünü olarak gördükleri için benimsemiyorlardı.
- m. İslamın zuhur ettiği dönemde Roma hukuku, Doğu Roma İmparatorluğu'nda yani Bizans'ta bile –bazı taşra merkezleri istisna edilirse- hiç uygulanmıyor; buradaki hukuk düzenini rahipler belirliyordu. Onlar da tabiatıyla Hristiyan malı olmayan bir hukukla muameleyi benimsemiyorlardı.

Bütün bunlardan sonra Hamidullah'ın ulaştığı sonuç şudur: "İslam hukukunda fark edilebilen yabancı tesirlerinde Romalıların hissesinin, hususi hiçbir ehemmiyeti yoktur...Bana kalırsa, Roma hukukunun İslam hukukuna yardımı, İslam huku-

kunun, gelişmesini yabancı kaynaklara borçlu olan kısmının⁴² yüzde birini dahi teşkil etmez."⁴³

IV. İslam Hukukunun Kaynakları ve İctihat

Fıkıh, Peygamber'e vahyedilen ilahî emirleri ihtiva ettiği için, söylemeye hacet yoktur ki, öncelikle Kur'an ve Hadis'e dayanmaktadır.⁴⁴ Bilinen bu genel gerçeği tekrarlayan Hamidullah, İslam hukukunun kaynaklarını Kur'an, Sünnet, icma ve kıyas tarzında dörtle sınırlandırmanın, selefın ilk tasnif denemesinden ibaret olduğunu, oysa bunların dışında daha pek çok kaynağın bulunduğunu söyler.

Bu noktada, klasik sıralamadaki ilk dördü de dahil olmak üzere, onun, fıkıhın kaynaklarına dair dikkat çekici yorumlarına kısa bir atf-ı nazarda bulunacağız.

a. Kur'an: Bu ilahî kitap, dünyevî yahut ruhî; ferdi ya da sosyal olsun insan hayatının bütün görünüşlerine ilişkin hükümler koyan, evrensel ve tariüstü bir mesaja sahiptir. Hiçbir irade, ondaki herhangi bir hükmü değiştirme gücüne sahip değildir. Hatta evvelce nâzil olmuş bir ayetinin diğer bir yenisi ile değiştirilmesi demek olan *nesih* de Kur'an'da söz konusu değildir. Neshi kabul eden klasik görüş, müphem delillere dayanmaktadır.⁴⁵

Kur'an'ın orijinal metni Arapçadır. "Bütün diller, geçirdikleri evrim sonucu, zaman içinde o dilleri konuşan halklar için bile anlaşılmaz hale gelirler... Bunlar arasında bir tek istisna vardır: Bin beş yüz yıl boyunca Arapçanın kelime hazinesi, ne grameri, ne yazılışı ve hatta ne de okunuşu herhangi bir değişikliğe uğramıştır... Allah'ın, dünyanın sonuna kadar her zaman için geçerli olacak bir ilahî mesajı iletmek için böylesine yerleşmiş ve dayanıklı dili seçmiş olması O'nun hikmetinden değil midir?"⁴⁶

b. Sünnet-Hadis: İslam Peygamberi Hz.Muhammed'in (s.a) söyledikleri, yaptıkları ya da arkadaşlarının davranışları karşısında aldığı tavırların hukukî önemi

⁴² Hamidullah'ın bu cümleden kastı, biraz sonra aşağıda geleceği üzere, Kur'an ve Sünnet'te herhangi bir hukukî düzenleme bulunmadığı zaman, bu iki kaynak ile çelişmeyen yabancı örf ve uygulamalardan istifade edilmiş olmasıdır.

⁴³ "İslam Fıkhi ve Roma Hukuku", s. 240; ayrıca bkz., Hamidullah, "Ebu Hanife ve Eseri", çev.Kemal Kuşçu, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 350-363

⁴⁴ İslam'a Giriş, s. 33; İslam'ın Doğuşu, s. 90

⁴⁵ Hamidullah, Kur'anı Kerim Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, s. 23,91; İslam Peygamberi, 2/904; İslam'ın Doğuşu, s. 135,276, 279, 283; İslam'a Giriş, s. 175; "İslam Fıkhi ve Roma Hukuku", s. 223. Hamidullah'ın neshi ile ilgili görüşü zaman içinde değişmiş görünmektedir. O, ilk eserlerinden biri olan İslam'da Devlet İdaresi'nde Kur'an'da neshin mevcudiyetini mümkün görünürken (bkz., s. 54), daha sonraki eserlerinden olan Kur'anı Kerim Tarihi'nde yukarıdaki tespiti yapmamıza imkan veren ifadeler (bkz., s. 91) kullanmaktadır.

⁴⁶ İslam'a Giriş, s. 40-41; İslam'ın Doğuşu, s. 21

Kur'ân'da pek çok defa vurgulanmıştır. Kur'ân aslında dinin özünü içerir. Uygulama yöntemlerine, bunların ayrıntılarına ve gerekli diğer açıklamalara ise daha çok Hz.Peygamber'in sünneti kaynaklık etmektedir. Bu sebeple bir Müslüman, Allah Elçisi'nin emrettiği her şeye, onu gönderen iradenin ifadesi gözüyle bakar. Onun içindir ki, kaynaklık vasfı itibarıyla Kur'ân ve Sünnet-Hadis, teoride hemen hemen aynı değeri taşırlar. Bir farkla ki o da, sübüt meselesidir. Sünnet, Kur'ân için söz konusu olan korunmuşluk zırhına sahip olmadığı için Rasulullah'a atfedilen bir rivayetinin sahih olup olmadığı araştırılır. Şayet sahih, yani ona yapılan bu atf doğru ise o zaman tatbiki bir değer kazanır ve uygulanması gerekir. Dolayısıyla "Sünnet-Hadis bu noktada, İslam camiası için ebedî bir hukuk kaynağı ve kaidesi" olmaktadır.⁴⁷

c. **İcma:** Şayet belli bir dönemde âlimler, belli bir mesele üzerinde ittifak etmişlerse, bu görüş ister istemez kabule daha fazla şayan olur. Bu nedenle icma, çok önemli bir statüye sahiptir. Hatta Hamidullah'a göre dinin tamamlandığını belirten âyet (Mâide 5/3), sadece Kur'ân'ı değil, bunun yanında Hadis ve icmayı da içermektedir. Bununla birlikte o, icmanın neshini de kabul eder. Yani üzerinde icma edilen konular, yeniden müzakere edilebilir; yeni bir icma teşekkül ederse eskisi yürürlükten kalkar. Zira insanların görüşlerine dayanması sebebiyle icma, Allah ve Rasulü tarafından konulan bir kanunun vasıflarına sahip değildir, dolayısıyla ebediyen ona uymak yükümlülüğü de yoktur.⁴⁸

Diğer taraftan teorideki şartları dahilinde bir icmanın gerçekleşmesinin son derece zor olduğu savı yanında Hamidullah bunu mümkün görmekte⁴⁹ ve kurumsal bir öneride bulunmaktadır: Nerede olurlarsa olsunlar tavsiyelerini alabilmek için her ülkede âlimlerden oluşan bir cemiyet kurulur ve bu cemiyetler bir merkezle birbirine bağlanır. Genel merkez bir sirküler gönderdiğinde, o ülkedeki cemiyetin sekreteri, bütün Müslüman fıkıh uzmanlarına bu sirkülerin bir nüshasını dağıtır, onların söz konusu meseleyle ilgili görüşlerini alır ve topladığı cevapların bir özetini genel merkeze gönderir. Böylece dünyanın dört bir yanından gelen cevaplar genel merkezde toplanır. Şayet âlimler aynı kanaatte iseler sonuçta bir icma meydana gelir.⁵⁰

⁴⁷ *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, s. 13,18; *Kur'ânı Kerim Tarihi*, s. 15-16; *İslam Peygamberi*, 2/902-903; *İslam'a Giriş*, s. 44; *İslam'ın Doğuşu*, s. 49-51,87,278,280-281

⁴⁸ *İslam'a Giriş*, s. 178; *İslam'ın Doğuşu*, s. 287-288; *İslam Peygamberi*, 2/901; *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 61-62

⁴⁹ Bununla birlikte o, tarih içinde icmaya gereken önemin verilmediğini, Hz.Peygamberden bir-iki nesil sonra iç savaşlar ve çeşitli bölünmeler sebebiyle siyasi idarelerin, umumî istişareye değil de resmî sıfatı bulunan gözde fakihlerin ferdî çıkarımlarına göre icraatta bulunduğunu; bütün bu sebeplere bağlı olarak, geçmişteki icma iddialarının ihtiyatla karşılanması gerektiğini de söylemektedir. Bkz., *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 62

⁵⁰ *İslam'ın Doğuşu*, s. 112-113,137

d. **Kıyas**: Hukukçuların Kur'ân, Sünnet ve icmada yer almayan hukukî sorunları yine bunların tefsirine dayanarak çözümlenmeleri yönteminin genel adıdır. Harfiyyen icra edilen bir kıyaslamaya değil de adalet ve hakkaniyete göre hüküm vermek demek olan *istihsan*; kamunun menfaatını düşünerek celb-i menfaat ve def-i mefsedet ilkesini işletmek demek olan *istislah* ile yasaklananlar dışındaki eşyanın mubah oluşu anlamındaki *istishab* da bu çerçevede değerlendirilmiştir.⁵¹

e. **Önceki din ve şeriatler**: Kur'ân'ın on beş kadar eski peygamberi isimleriyle andıktan sonra "...*İşte bunlar Allah'ın doğru yola ilettikleridir; öyleyse onların doğru yoluna (hüdâhüm) uy!*" (En'âm 6/90) buyruğunu vermesini Hamidullah şöyle yorumlar: "Âdem'den İsa'ya kadar eski peygamberler tarafından vaz edilmiş kanunlar Kur'ân veya Hz.Muhammed'in sünneti ile ilgâ edilmiş olmadıkça, Müslümanlar için de aynen mer'î olduğunu belirtmek gerekir.⁵² Bu kanunların sayısı ve değeri, doğal olarak Hz.Muhammed'den önceki peygamberlere gönderilen vahiyelere gerekten dahil oldukları için, Kur'ân ve Hadis tarafından kabul edilenlerle sınırlıdır."⁵³

f. **Örf**: Bütün gelenek ve âdetler, müminler için her zaman bir mihenk taşı olan Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerifler ile çatışmıyorsa mahiyeti itibariyle iyidir, hiç olmazsa müsamaha ile karşılanır. Müsamaha ile karşılanması, örfün, eski veya yeni olmasına bakılmaksızın hukuk kaynağı olarak tanınmasını gerektirir. İşte böyle bir örf, genel nassı takyid ve tahsis edebilir. Neredeyse bütün fıkıh mezhepleri, naslarda açıklık bulunmadığı zaman, çözümü, zorlama hukukî kıyaslamaların değil, örf ve âdetin tayin edeceğini benimsemişlerdir.⁵⁴

g. **Medinelilerin örfü ve ameli**: Kur'ân'da ve Peygamber uygulamasında açıklık bulunmadığı zaman İslam dönemindeki Medinelilerin uygulamalarının benimsenmesi demek olan bu kaynağı Hamidullah, Romalılardaki 'consuetudo populi romani'ye benzetir. Kaynak sıralamasında ayrı bir madde olarak sayması⁵⁵, onun bu muhtevayı benimsediği intibahı uyandırmaktadır.

h. **Umûmü'l-belvâ**: Özü itibariyle iyi sayılmadığı halde herkesin müptela olduğu âdet veya durum demektir. "Hakim bir mevki edinen bu türden âdetlere,

⁵¹ "Fıkıh Usûlü Tarihi", s. 60; "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 92; "Ebu Hanife'nin İslam Hukukunu Tedvin İçin Kurduğu Akademi", s. 178; İslam'a Giriş, s. 172; İslam'ın Doğuşu, s. 285-286

⁵² "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 92

⁵³ İslam'a Giriş, s.183; Ayrıntı için bkz. Hamidullah, "İslami İlimlerde İsrâiliyet yahut Gayr-ı İslami Rivayetler", çev. İbrahim Canan, AÜİFD, sy:2 (Erzurum 1977), s. 295 vd.; a.mlf., "İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes I", çev. İbrahim Canan, AÜİFD, c:3; sy:1-2 (Erzurum 1979), s. 379 vd; aynı makalenin devamı için bkz. AÜİFD, sy:4 (Erzurum 1980), s. 313 vd.

⁵⁴ İslam Peygamberi, 2/898; İslam'da Devlet İdaresi, s. 79-80; İslam'ın Doğuşu, s. 276, 280; "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 90

⁵⁵ "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 89

daha yüksek bir ehemmiyet atfetmemek için müsamaha nazarıyla bakılır... Bu kaynağa ancak, dünyevî hayatın daha ziyade ehemmiyetsiz mevzuları hakkında itibar edilmiştir.⁵⁶

ı. İdarî genelgeler: Yetkili organların talimatına riayet bir gereklilik olarak kabul edilmiştir. Bu da özellikle itirazların ve tadilatın söz konusu olmadığı hallerde İslam kanununun şer'î kaynaklarından birini teşkil etmiştir.⁵⁷

i. Yabancı kanunlar: Müslüman idare bazen, başka bir ülkede yürürlükte olan bir kanunu kendi iç hukukuna dahil edebilir. "Hz.Peygamber'in mesajına ters düşmeyen her şey caizdir ve iyi bir kanun olabilir. Böylece yabancı ülkelerin kanunları ve hatta gelenekleri, Müslüman hukukçular için bir hammadde görevi görmüş ve İslam hukukçularına, sadece bunların İslam ile uyuşmayanlarını belirlemek kalmıştır."⁵⁸

j. Uluslararası muâhedeler: Zaruret hiçbir kanuna boyun eğmediğinden ve ehven-i şer tercih edileceğinden dolayı, şartları ağır olan bir muâhede yapılmış olabilir. Bu anlaşma, Müslüman hukukunun bir parçası olur ve hatta bazı hallerde diğer kanunlara üstün bile gelebilir.⁵⁹

k. Mütakabiliyet: Karşılıklık, uluslararası ilişkilerin hukuk zemininde düzenlenmesi esnasında müracaat edilen özel bir kaynaktır. Yabancıların Müslümanlara yaptığı muamelelerin aynısını Müslümanların onlara yapması demek olan mütakabiliyet, bazen İslam hukukunun bir bölgede veya belli bir zamanda seyyanen uygulanmasına engel olsa bile kaynaklık vasfını kaybetmez.⁶⁰

Bütün bu kaynaklar, sonuçta bir *ictihat* ameliyesini gerektirir. "İctihat, yani hukukçular tarafından gerçekleştirilen hukuk kaidesi çıkarma çalışması, iki hal ve şart dahilinde mümkün olur:

- a. Kur'an ve hadis belli bir konuda hüküm getirmezler, yani o konuda sâkittirler,
- b. Gerek Kur'an'da ve gerekse hadiste yer alan ifade ve terimler çeşitli yorumlara açık bırakılmışlardır.

Kur'an ve hadiste yer alan asıl hukuk kaidesine hukukçular tarafından hiçbir surette el sürülemez ve bu asla değiştirilemez; fakat bu asıl hukuk kaidesi üzerinde,

⁵⁶ "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 90

⁵⁷ "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 89

⁵⁸ *İslam'ın Doğuşu*, s. 284; "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 88-89; *İslam'a Giriş*, s. 182; Bizzat Hz.Peygamber'in yabancı bir kanunu dikkate alması örneği için bkz. *İslam Peygamberi*, 2/900

⁵⁹ "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 87; *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 75-76; *İslam'ın Doğuşu*, s. 92,284

yanılabilir bir yapıya sahip beşerin yaptığı 'yorum' (tefsir) ve vardığı 'anlayış' böyle değildir; münakaşa konusu edilebilir ve diğer bir yorumcudan gelen farklı bir tefsir, ilk tefsirin yerini alabilir. Buna göre her Müslüman, daha haklı ve makul bulunduğu, Allah tarafından takibi istenen yola en yakın düştüğü, ve umumiyetle toplumun menfaatlerine daha uygun bulunduğu için bir âlim kişinin görüş ve yorumunu kabul edip o yolda hareket edebilir.⁶¹

Diğer bütün ilimler gibi hukuk da özel bir bilgi bütünü olduğu için icthad yetkisi herkese verilmemiştir. Ancak iyi yetişmiş fıkıh uzmanları icthadta bulunabilirler. İhtilafın ortaya çıkmasında ise hiçbir zarar yoktur. Dürüstlük ve samimiyete dayanması şartıyla ihtilaf bir rahmettir.⁶²

V. İslam Hukuk Usûlü, Tarihi ve Doğmatikliğine Dair Bazı Düşünceleri

İslam hukukunun mahiyeti, doğuşu, ilk literatürü, diğer hukuk sistemleriyle ilişkisi ve kaynaklarına ilişkin görüşlerinin genel bir özetini sunduktan sonra, burada, Hamidullah'ın fıkıh usûlü ve doğmatikliğine dair bazı yaklaşımlarını kısa kısa iktibas edeceğiz.

a. Soyut hukuk ilmine niçin usûlü'l-fıkıh adının verildiği tam olarak bilinmemekle birlikte şöyle bir fikir yürütülebilir: Kur'an-ı Kerim'de "...Güzel bir söz güzel bir ağaca benzer ki, kökü (asl) sağlam/sabitken dalları (fer) göğe yükselir" (İbrahim 14/24) buyrulmaktadır. Bu ayette iki önemli kelime kullanılmaktadır: Kök ve dallar. Fakihler, fıkıh ilkelerinin ve kaynaklarının kök, hükümlerinin de dalları teşkil ettiğini kabul etmektedirler. Usûl kelimesi kökler anlamına gelir ki kanunlar, bu ilkeler ve kaynaklar üzerine bina edilir.⁶³

b. Fıkıh usûlü eserlerinde daima uzun tartışmalara sebep olmuş husn-kubh nazariyesi, kaynağını, Yunan ve Hint felsefesinden etkilenmiş olan Mu'tezile'ye borçlu değildir. Hukukî hüküm ve kaidelerin temelini oluşturan bu husn-kubh mefhumu, Kur'an'da kullanılmış iki terim olan "ma'rûf" ve "münker"den başka bir şey değildir.⁶⁴

c. Kâdir-i Mutlak olan Allah bizim Yaraticımız ve Rabbimizdir. O asla kötülüğü emretmez. Biz belli bir hükmün gayesini anlayamasak dahi, O'nun bütün hükümleri akl-ı selime dayanmaktadır.⁶⁵

⁶⁰ "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", s. 88

⁶¹ İslam Peygamberi, 2/904; İslam'ın Doğuşu, s.285-286

⁶² İslam'ın Doğuşu, s. 139

⁶³ İslam'ın Doğuşu, s. 119-120

⁶⁴ "Fıkıh Usûlü Tarihi", s. 63-64

⁶⁵ İslam'ın Doğuşu, s. 283

d. Hukuk ilkelere dayanır ve bir ilke de bazen bir kişiye zarar verebilir. Belli bir kişi zarar görüyor diye genel bir ilke değiştirilemez. İslam'ın hukuk felsefesi, hukukun herkesi kuşatması gerektiğini ve istisnaların ancak gerçek ihtiyaç durumlarında düşünülmesi gerektiği yolundadır.⁶⁶

e. Gayrimüslimlerin kendi kültürleri için geliştirdikleri yorum yöntemlerinin İslam kaynaklarına uygulanması doğru değildir. Her bir dönem ve her bir toplum kendine özgü özelliklere sahiptir. Yahudi-Hristiyan muhitlerde geliştirilen ilmî tenkit usüllerinin Müslüman eserlerine aynen ve mutlaka uygulanması gerektiğinden bahsedilemez.⁶⁷

f. "Müslümanlarda usûlü'l-fıkh tarihini tetkik ederken, müessisi İmam Şâfiî'den sonra bu ilmin tekamül ve inkişafını Türklere borçlu olduğunu görmekle hayrete düştüm."⁶⁸

g. İlke olarak, Şîi ve Sünnî hadis kitapları arasında fark bulunabileceğini söylemek doğrudur; fakat uygulamada bu bir zandan ibaret kalmaktadır. Bu iki anlayışa ait hadis rivayetleri arasında bütünüyle farklılık olduğu varsayımı yanlıştır. Fark sadece râvilerdedir, rivayetlerin muhtevalarında değil. Herhangi bir tezada nadiren rastlanır.⁶⁹

h. İbadetlerdeki farklı uygulamalar, o konuda Hz.Peygamber'in farklı uygulamalarda bulunduğu ve bunların hepsinin, öncelik-sonralık olmaksızın çeşitli/renkli sünnetler olduğunun göstergesidir.⁷⁰

ı. Bütün İslam tarihinin belki de en vâzih hukukçusu, 587/1191 yılında vefat eden Kâsânî'dir.⁷¹

i. İslam kamu hukukunun temel felsefesi şudur: "Sadece Allah'ın hükümranlığını ve Nizam-ı İlahisini yeryüzünde tesis etmek; diğer bir ifadeyle, uygun olan

⁶⁶ *İslam'ın Doğuşu*, s. 86

⁶⁷ İslam Peygamberi, 2/709-710. Bu cümleden olarak Hamidullah, bizim için de çok manidar bir biçimde şu temennide bulunur: "Eski Türkler, dünyanın hiçbir yerinde, ne Romalılarda ne Çinlilerde ve ne de diğer milletlerde mevcut olmayan bir hukuk ilmini icad etmek kabiliyetini gösterdiklerine göre, öyle ümit edilir ki, yeni Türkler, mazilerinin mirasını tetkik ve onların kıymetini taktik ettikten sonra, diğerlerinden iktibas ve onları takip yerine, başkalarına yeniden şerefli bazı şeyler vermeyi ve onlara rehber olmayı bileceklerdir." b kz. "İslam ve Hukuk İlmî", s. 22

⁶⁸ "İslam ve Hukuk İlmî", s. 22

⁶⁹ *İslam'ın Doğuşu*, s. 78

⁷⁰ *İslam'ın Doğuşu*, s. 47

⁷¹ "Fıkıh Usûlü Tarihî", s. 72

bütün çarelere başvurmak suretiyle tek Allah inancını üstün tutup önde götürmektedir.⁷²

j. "Şeriat ile hukuk arasında ilke olarak fark yoktur. Bununla birlikte, maalesef yakın tarihimizde Müslüman ülkeler İslam hukukundan vazgeçmek zorunda bırakıldılar. Batıdan gelen yöneticilerimiz, bizim adımıza, İslam hukukuyla çatışan kanunlar oluşturdu. Bu yüzden, Şeriat ile gayriislamî kanunları birbirinden ayırmak amacıyla Şeriat gitgide İslam hukukunu ifade için kullanılırken, İslam dışı kaynaklardan çıkarılan kanunlar bütününe ise kısaca *hukuk* adı verilmektedir."⁷³

VI. Bazı Sorular ve Cevaplar

Çalışmamızın bu son başlığı altında, Hamidullah'ın bazı fetvalarından, bir diğer söyleyişle, tercih ve icthatlarından seçmeler yapacağız.

a. Kör bir kişi devlet başkanı olabilir mi?

Hz.Peygamber'in (s.a), Medine'den ayrıldığı anda kendisine vekalet etmek üzere kör bir sahabî olan Abdullah b. Ümmi Mektûm'u seçmesi, devlet başkanlığına kör bir kimsenin de üstlenebileceğini göstermektedir. Literatürde hakim olan menfi görüş, bu açıdan temelsizdir.⁷⁴

b. Kadınlar namazda imamlık yapabilir mi?

Yaşadığı konakta imamlık yapabilmesi için Ümm-i Varaka'ya Hz.Peygamber'in izin vermiş olması örneğini hatırlattıktan sonra şu hükmü vermektedir: "Benim nâçiz ve hakir akıl ve fehmime göre bu rivayette iki nükte mühimdir: 1) Rivayetlerde *fi dârihâ* zikrediliyor, *fi beytihâ* değil. Dâr ile beyt müteradif değildir. Dâr, büyük şehir, mahalle manasındadır. 2) Rivayette onun bir müezzini de var. Evde belki müezzin haceti yok. Mahallede namaz vaktinin ilan olması lazım. Evet mahallede akrabalar olacak, ama başkaları da zaman zaman gelebilir. Kadının imamlığı âdi bir şey değil, nadir ve müstesna bir şeydir. Amma Ümm-i Varaka da müstesna bir kimsedir. Bu müstesna misalde çok faydalar da var. Bir Müslüman hanım bir yeni mühtedî erkekle izdivaç ederse, birinci günlerde zevcin imamet yapması mümkün değil; çünkü henüz hıfzında namazda okuyabileceği bir şey yok. Paris'te birkaç defa tecrübe ettim. Ben bu hadisten istinad ederek izin verdim. Allahu a'lem bi's-savâb."⁷⁵

c. Kadınların şahitliği ile ilgili hüküm, onları yarı erkek statüsüne indirmiş olmuyor mu?

⁷² İslam Peygamberi, 2/904-905

⁷³ İslam'ın Doğuşu, s.109

⁷⁴ Hamidullah, "Hilafet Mefhumu", çev. Salih Tuğ, İslam Hukuku Etütleri, İstanbul 1984, s. 213

⁷⁵ Kendisinin bir mektubundan yapılan bu alıntı için bkz. Mehmed S. Hatiboğlu, "Hamidullah Hocamız Üzerine", İslamiyat/Kitabiyat Bülten 5 (Ankara 2002), s. 9; İslam'ın Doğuşu, s.43-44

"Kanaatimce bu soru, aslî bir ilkeyi görmezden geliyor. Yaratıcı asla tamamen birbirine benzeyen iki şey yaratmaz. Biri diğeri tamamlar; aksi taktirde ikincisi gereksiz olacaktır... Çeşitli nedenlerden dolayı İslam, kadınların münasip bir kıyafet ve görüntüde olmasını ister ve kadınlarla erkeklerin bir arada bulunmasını tasvip etmez. O nedenle Müslüman bir toplumda kadınların erkeklerle karşılaşma şansı, kendi cinsleriyle karşılaşma şansından daha azdır. Böyle olunca, bir davadaki gerçekleri soruşturmak için iki kadının şahitliğine başvurmak kaçınılmaz olmuştur. Bu hiçbir şekilde kadınların aşağılanması anlamına gelmeyip, onların kendi aslı görevlerini göz önüne alarak cins-i latife bir imkan sağlamayı hedeflemektedir. Yoksa, bir kadının şahitliği hiçbir şekilde kabul edilmez diye bir hüküm koymak da pekâlâ mümkündü."⁷⁶

d. Hz.Ömer'in recm konusundaki sözlerini nasıl anlamak gerekir?

"Hz.Ömer'e atfedilen ifade Sahih-i Buharî'de bulunmaktadır ve yaklaşık şu anlamı taşımaktadır: 'Gelecek nesillerin beni, Allah'ın kitabına ilavede bulunmakla suçlayacağından korkmasaydım, şu cümleyi ilave ederdim: 'Yetişkin bir evli erkek ve kadın zina işlerirse taşlanarak öldürülmelidirler'. Çünkü Peygamber'in zamanında ve sonrasında da şimdiye kadar bu uygulamaya şahit olduk. Fakat Kur'an'a bir şey ilave etmekle suçlanmak da istemem.' Buharî'nin versiyonunda Kur'an kelimesi geçmemekte, onun yerine 'Allah'ın Kitabı' denmektedir.

Bazı âlimler, Allah'ın Kitabı'ndan kastedilen şeyin Allah'ın hükümleri olduğunu belirtmektedir ki, ben de bu yorumu doğru buluyorum. Zira Tevrat ve İncil de Allah'ın kitaplarıdır ve onlarda da evli kişiler arasındaki zinanın cezasının taşlanarak öldürülme olduğuna ilişkin açık bir beyan bulunmaktadır. Bu açıdan Hz.Ömer'in bu tepkisi hem haklı hem makul hale gelmektedir. O, bu cezanın Allah'ın emriyle öngörüldüğü ve Peygamber'in bu cezayı uyguladığı görüşündeydi. Hz.Ömer, Kur'an'da böyle bir surenin bulunduğunu iddia etmedi. Onun bütün söylediği, böyle bir cezanın Allah'ın emriyle uygulandığıdır. Bu ikisi arasında da büyük fark vardır."⁷⁷

Diğer taraftan Kur'an, evli kimselerin işlediği zina suçunu düzenleyen Tevrat hükmünü değiştirmedeği için, ayrıca ona değinmemiştir. Bunun böyle olduğunu, Hz.Peygamber'in Tevrat hükmü olduğunu bilerek recm cezasını uygulamış olmasından da anlayabiliyoruz.⁷⁸

⁷⁶ *İslam'ın Doğuşu*, s. 106-107

⁷⁷ *İslam'ın Doğuşu*, s. 44-45

⁷⁸ Hamidullah, "*İslam Hukukunda Örf-Âdet*", Konferanslar, çev. Zahid Aksu, Erzurum ty., s. 14 vd.; Yaşaroğlu, "*Muhammed Hamidullah*", s. 93-94

Sonuç

Gerek bizzat eserleriyle gerekse kendisinden ilim ve feyiz almış öğrencilerinin katkılarıyla üzerimizde bir hayli emeği olan merhum âlim Muhammed Hamidullah, buraya kadar sunmaya çalıştığımız iktibaslardan da anlaşılacağı üzere, geçmiş ilim mirasına son derece saygılı ve muhafazakar bir ruha sahiptir. Bununla birlikte o, ilahî hükümlerin mutlaka rasyonel bir dayanağının bulunduğuna da inanır.⁷⁹ Onun içindir ki, sahip olduğu hukuk melekesi ve hukuk araştırmacısı niteliği sebebiyle, aklın onaylamayacağı bir sonucu veya yorumu kabul etmeyeceğini söylemiştir.⁸⁰ Bu bakış açısı bazen onu, namaz, oruç, hac gibi temel ibadetleri bile belli sınırlar dahilinde gerekçelendirmeye ve akileştirmeye sevketmiştir.⁸¹

Onun dikkati çeken bir başka metodik özelliği de, tarihî olayların akışından veya Kur'ân ayetlerinin bağlamından hüküm çıkarmaya çalışmasıdır. Mesela Hz.Süleyman ile Sebe' Kraliçesi Belkis arasında gelişen olaylardan⁸² hareketle, eğri liyakatleri ve kudretleri varsa kadınların da devlet yönetme sorumluluğunu alabileceklerini îma etmiş⁸³; Tâlût kıssasından⁸⁴ esinlenerek dünyevî ve dinî otoritelerin birbirinden ayrılabilirliğini⁸⁵; namazın farz kılındığı esnada Hz.Peygamber'e verilen "Allah bir kişiyi ancak kapasitesine göre yükümlü tutar"⁸⁶ ayetine istinaden, bulunduğu toplumda tek başına kalan bir Müslümanın, namaz mükellefiyetinde bir takım imtiyazlar ve istisnalardan istifade edebileceğini⁸⁷ söylemiştir.

Sonuç cümlesi olarak bir kere daha vurgulanmalıdır ki o, sadece esas uzmanlık konusu olan devletler hukuku alanında⁸⁸ değil, interdisipliner bir yetişmişlikle hukuk tarihi, metodolojisi, felsefesi⁸⁹ ve sosyolojisi, İslam tarihi ve kurumları,

⁷⁹ bkz. *İslam'ın Doğuşu*, s. 283

⁸⁰ bkz. *İslam Peygamberi*, (İstanbul 1980 tarihli 4. yayın), 1/XIX; Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslam Bilimleri Araştırmacısı: M.Hamidullah", s. 271; Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", s. 92

⁸¹ bkz. *İslam Peygamberi*, 2/728 vd.; *İslam'a Giriş*, s. 93 vd.

⁸² Nemi 27/29-44

⁸³ *İslam Peygamberi*, 2/874-878

⁸⁴ Bakara 2/246-247

⁸⁵ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, der. ve çev. İhsan S. Sırma, İstanbul 1984, s. 109; *İslam Peygamberi*, 2/877; Bazı ayrıntılar için bkz. Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995

⁸⁶ Bakara 2/286

⁸⁷ *İslam Peygamberi*, 2/729

⁸⁸ Konuyla ilgili doktora ve sonrası çalışmaları yanında, burada onun Unesco'nun isteği üzerine, İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-kebir* isimli eserini Fransızcaya çevirmiş olmasını da zikretmeliyiz: *Le Grand Livre de la Conduite de l'Etat IV*, Ankara 1989-1991. Bu konuda bkz. Hamidullah, "Ölümünün 1200. Yıldönümünde Şarhman'ın Muasırı İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî", İslam Medeniyeti, sy:20 (1969), s. 9

⁸⁹ Burada onun, Mu'tezilî usulüklü Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed fi usulî'l-fıkh I-II* isimli eserinin tahkikli neşrini yapmış (Dimaşk 1965) olduğunu hatırlamalıyız.

Kur'an⁹⁰ ve hadis ilimleri gibi sahalarda da mütebahhir bir âlimdir ve sünni paradigmaya nefes açıcı açılımlar kazandırmıştır.

⁹⁰ Burada onun, Fransızcada Müslümanlar tarafından yapılan ilk Kur'an meali olma özelliğini de taşıyan ve ilk neşri 1958 yılında yapılan şu çalışmasına işaret etmeliyiz: *Le Saint Coran*, Brentwood 1989; Türkçe çevirisi: *Aziz Kur'an*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, İstanbul 2000